

Részletes zárójelentés

Bevezető megjegyzések

A projekt ütemezésében, illetve a kutatás menetében számtalan változás történt, melyek háttérben alapvetően kétféle ok húzódott, egyrészt magánéleti változások, másrészt a háttérintézmény adminisztrációjával folytatott küzdelem. Ezeket nagyon röviden kénytelen vagyok ismertetni, bár ezek legtöbbször az OTKA-t folyamatosan értesítettem.

OTKA pályázatomat akkor nyújtottam be, amikor gyermekem már elég nagy volt ahhoz, hogy mellette elmélyült és utazásokkal járó kutatómunkát tudjak végezni. A projekt megkezdése után alig két hónappal azonban újra teherbe estem, s második gyermekemet veszélyeztetett terhesként hordtam ki, s csak akkor tudtam folytatni munkámat, amikor kisfiam betöltötte harmadik életévét. A kutatás befejezése, illetve az eredményeket bemutató könyv megjelentetése között újabb nehézséggel kellett szembenéznem, mert gyermekemnél egyes típusú inzulinfüggő cukorbetegséget állapítottak meg. Kis korban ez a betegség óriási odafigyelést és 24 órás szolgálatot kíván a gyermeket ellátó szülőtől. Annak lelki terhéről, hogy kicsi gyermekem napi öt injekcióval tartható életben, hosszabban e keretek között nem ildomos írnom.

A háttérintézményhez csak az OTKA révén – vagyis személyes beágyazódottság nélkül – kapcsolódtam talán ez okozta, hogy számtalan méltánytalan és fölösleges nehézséggel kellett megküzdenem. Csak két jelentősebb eseményt említve: a három éves gyed-gyes után az adminisztráció, mivel ezen idő alatt papírjaim valahol „elkallódtak”, nem akart visszahelyezni státuszomba. Két hónapos harc és az OTKA közvetett segítsége után oldódott csak meg problémám. Egy évvel később az intézmény utazásszervező irodája a közbeszerzésre hivatkozva az egyik kutatóút (Kazány, Ufa) esetén olyan méregdrága, és a valódi út négyszeresét kitevő utazást szervezett, ami lehetetlenné tette elutazásomat (erről akkor az OTKA-nak részletes levélben számoltam be).

A könyv megjelentetésére kapott egy év halasztást e kétféle körülmény (a gyermek betegsége, illetve az egyetemi gazdasági adminisztráció, ami ki sem írta a könyvkiadásra szükséges pályázatot) együttese miatt nem tudtam kihasználni. Ebben az évben fizetést már nem kaptam, és más jellegű kiadással sem terheltem keretemet. A kötet megjelentetésére elkülönített összeget tehát nem használtam fel, így a megmaradt kétfélmillió forintból a könyv kiadása a későbbiekben finanszírozható. (Két kiadóval is tárgyaltam, az egyik a kötet angol nyelvű kiadását is szorgalmazná).

A kutatás menete

A kutatás első szakaszában a Magyarországon elérhető szakirodalmat dolgoztam fel. A csuvas anyag esetében ez Mészáros Gyula könyvén (Mészáros 1909), valamint az inkább nyelvészeti, de némi néprajzi háttérrel is nyújtó Gombocz, Munkácsi és Paasonen szójegyzékén kívül Asmarin 17 kötetes, mintegy 5500 oldalas csuvas szótárának (Asmarin 1928–1950) teljes kiszótározását jelentette. Asmarin szótárában a csuvas szavak orosz jelentése mellett óriási mennyiségű csuvas szöveg, illetve szövegrészlet is található, közöttük imák és ráolvasások is. Mészáros 20. század eleji gyűjtése pedig – bár itthon sem a turkológia, sem a néprajztudomány nem használta igazán, és alig-alig idézték – a csuvas hiedelemrendszer megismerésének máig megkerülhetetlen és egyik legfontosabb alapműve.

A baskír néphitre vonatkozóan (itt a kultúrát több évszázad óta alapvetően meghatározó iszlám miatt nem hiedelemrendszeréről, hanem néphitről beszélhetünk) itthon csak Torma Józsefnek a népi orvoslással kapcsolatos könyvként kiadott kandidátusi disszertációja (Torma 1997) volt elérhető, valamint néhány a hiedelmeket is érintő cikke.

A keresztény tatárok között Szentkatolnai Bálint Gábor gyűjtött elsősorban nyelvi, másodsorban folklór anyagot, ezek között néhány hiedelemleírás is szerepelt (Bálint

1875). Emellett Magyarországon még a Tokarev főszerkesztésével megjelent Mitológiai Enciklopédia nyújtott támpontokat – a három Volga-vidéki török nép hiedelemlényei közül az Enciklopédia a tatárokra vonatkozó irodalmat adja meg viszonylag teljes körűen.

A kutatás második szakaszában Csebokszáriban töltöttem két hetet. Találkoztam és konzultáltam a csuvas tudományosság olyan jeles képviselőivel, mint Dmitriev történész Skvorcov nyelvész és Jegorov néprajz professzorokkal, valamint a szűkebb témával foglalkozó Jenygyerov kandidátussal. Hatalmas mennyiségű szakirodalmat ismertem meg, ezek egy részét fénymásolatban haza is tudtam hozni (ezekről a csatolt Bibliográfia tájékoztat). Emellett a használható szövegtörzs is sokszorosára bővült, a Csuvas Humántudományok Intézete ugyanis új népköltészeti sorozat keretében kiadja nem csak az eddig már valahol megjelent, hanem a kéziratos lejegyzéseket is. A már megjelent monda és pogány ima köteteket is haza tudtam hozni (a ráolvasás kötet még készül). Az Intézetben emellett kéziratosokat is sikerült lefénymásolnom.

Ugyancsak Csebokszáriban jutottam hozzá néhány alapvetően fontos tatár anyaghoz, Koblov, Nasyrov, Szofijcsik, Makszimov, Masanov és Apakov cikkeihez és tanulmányaihoz.

A kutatás harmadik fázisában a Kazány–Ufa tanulmányút ugyan elmaradt, de meghívást kaptam a Torma József emlékére rendezett ufai turkológiai konferenciára, ahol Torma József magyarul megjelent műveit, ezek magyarországi fogadtatását mutattam be. Ez az út lehetőséget adott arra, hogy a helyben megtalálható szakirodalmat megismerjem és beszerezsem. Konzultációt folytathattam Hisametdinova professzorasszonnyal, akivel Torma közösen gyűjtött és publikálta kutatásai eredményeit. Hisametdinova két baskír mitológiai szótárát és az általa szerkesztett, népi orvosláshoz kapcsolódó szöveggyűjteményt is sikerült hazahoznom.

A kutatás harmadik fázisában a göttingeni Egyetemi Könyvtárban néztem át a vonatkozó irodalmat, itt sikerült a hiányos tatár anyagot valamelyest bővítenem.

A három év kutatómunka folyamán több ezer oldal idegen (orosz, csuvas, baskír, tatár) szöveget (szakirodalmat és hiedelemszöveget) dolgoztam fel.

Az anyag jellege

A három törökségi nép hiedelmei és ezek kutatottsága igen eltérőek. A csuvasok esetében már a 18. századból több értesülésünk van a „pogány” csuvasok hitvilágáról, a 19. század második felétől a 20. század első harmadáig pedig számtalan cikk és tanulmány jelent meg – korábban inkább a Csuvasföldön egyházi vagy oktatói munkát végző orosz szerzőktől, majd egyre inkább a formálódó csuvas értelmiségtől. Nagyobb, összegző igényű művet az ötvenes években Denisov írt, napjainkban pedig Szalmin jelentetett meg. Ezek az összegzések azonban a korábbi szakirodalomnak csak egészen kicsi hányadán alapulnak (akkor is, ha bibliográfiájuk ennél többet ígér).

A baskírok hiedelmeire, népi vallásosságára vonatkozóan a 20. század végéig alig-alig jelent meg részletesebb tanulmány (a legjelentősebb ezek közül Rudenko leírása), Torma József helyi gyűjtései nyomán viszont óriási lendületet kapott a népi orvoslás kutatása, ami az ezek hátterében húzódó hiedelmek gyűjtését is magában foglalja. Ezek a leírások sok esetben azonban inkább az egykor élt hiedelmekre való visszaemlékezések, mint élő hagyományok.

A tatárok hiedelmeit a 19. század végén és a 20. század elején néhányan igyekeztek felgyűjteni és rendszerezni (pl. Makszimov, Naszirov, Koblov), majd összegző igényű Galimdzsán Gijmalov írt két kötetes könyvet a témáról (Gjyl'manov 1999) – mivel azonban a *tatár* jelző nála időben és térben igen tág érvényű, munkáját elővigyázatossággal kell kezelni.

A feldolgozás módszere, a könyv felépítése

Bár a rendelkezésre álló források igen eltérőek, saját munkám egységessége miatt a feldolgozást azonos módszertan mellett végeztem el. A három nép hiedelmeire vonatkozó

eddig vizsgálatokat egy rövid kutatástörténeti fejezetben ismertetem. Ez után a csuvas, tatár és baskír hiedelemlényeket enciklopédiai szócikkekben dolgoztam fel, három különálló fejezetben, alfabetikus sorrendben. Egy-egy hiedelemlényre vonatkozóan alapvetően az eddigi néprajzi gyűjtésekre, a szó nyelvi vonatkozásaira (pl. etimológia) valamint a rendelkezésre álló folklór szövegekre koncentráltam. Az utóbbi évtizedekben napvilágot látott irodalmakban a gyűjtött adatok és ezek értelmezése gyakran kibogozhatatlanul keverednek egymással, én ezt elkerülendő azt az utat választottam, hogy szócikkeimet két részre osztva világos határvonalat húzok adat és interpretáció közé.

A szócikkek első, bevezető részében ötféle adatot közlök. Elsőként megadom a hiedelemalaknak az eddigi szerzők által megadott jelentését, illetve, ha többféle nyelvjárási forma is ismert ezeket is itt hozom. Másodikként, ha a szónak a köznyelvben a hiedelemalaktól független vagy azzal csak részben összefüggő jelentése is van, ezt itt adom meg. Harmadikként a szó etimológiáját ismertetem – hiedelemlények esetében ez sokszor inkább etimológiai kísérlete(ke)t jelent. Negyedikként megadom azokat a szövegeket, amelyek a könyv második részében olvashatók és az adott hiedelemalakra vonatkozó utalásokat. Ötödikként a másik két nép azonos funkciójú hiedelemlényét adom meg.

Ez után a szócikk második részében részletesebben ismertetem a hiedelemlényre vonatkozó adatokat, az eddigi szakirodalmat, s ha szükséges, ezek kritikáját adom. (A beszámoló végén mutatványként csatolok egy-egy szócikket munkámnak ebből a részéből.)

A csuvas anyagban a nagyszámú korábbi szakirodalom sok hiedelemalak részletes leírását tette lehetővé, ráadásul nagy mennyiségben állnak rendelkezésre csuvas rituális és mágikus szövegek, ugyanakkor több hiedelemlény esetében nehézséget jelentett, hogy a leírások sokszor egymásnak ellentmondóak. A csuvas hiedelemlények egy csoportjára ugyanakkor az is jellemző, hogy ezek csak bizonyos áldozati szertartások imáiban szerepelnek, mint az ima által megszólított istenségek vagy szellemek, így karakterük nehezen megfogható.

A baskír anyag sokkal egyöntetűbb, ugyanakkor jóval kevesebb korábbi leírást és eredeti szöveget tartalmaz. Hisametdinova mitológiai szótárai munkám baskír fejezetének a törzsanyagát képezik, ugyanakkor számos ponton kellett erős kritikával élnem, mivel a baskír professzorasszony mindenáron hidat szeretett volna verni néhány ó- és középtörök forrás és a rendelkezésre álló 20. századi baskír adatok közé. Emellett a Torma József által megkezdett kutatások folyamányaként leginkább a népi orvoslással kapcsolatos gyűjtések eredményeit publikálták, így az anyagban a betegségdémonok erősen felülreprezentáltak.

A tatár fejezet a csuvas és baskír fejezetekhez képest jóval rövidebb. Ennek legfőbb oka, hogy a tatár néphit sokkal kevesebb hiedelemlényt foglal magában, mint akár a baskír, akár a csuvas. (Ez nem kuriózum, a magyar néphit is sokkal kevesebb hiedelemlényt ismer, mint például a román vagy a szerb.) Ugyanakkor feltételezhető, hogy a helyi, kiadatlan gyűjtések megismerésével a korpusz bővíthető lenne.

A könyv második része egy 300 oldalas hiedelemszöveg-gyűjtemény, amelyben pogány imák, ráolvasások, hiedelemmondák, memorátok, mágikus gyógyítás-elbeszélések kaptak helyet.

A könyvet a tudományos apparátus négy fejezete zárja, átírási táblázatok, rövidítések, tárgymutató és bibliográfia.

A kutatás eredményei

A kutatás révén megszületett kézirat mintegy kétszáz Volga-vidéki török hiedelemlény ismertetését, valamint 300 oldalnyi hiedelemszöveget tartalmaz. Beilleszthető azon kötetek sorába, amelyek Magyarországon az elmúlt évtizedekben hasonló témában magyar vagy akár uráli népek vonatkozásában megjelentek, ugyanakkor nemzetközi téren is hiánypótlónak

tekinthető a törökségi népek hiedelmeit, néphitét feltáró, egy-egy régió vallási-hiedelmi néprajzát bemutató munkák között.

A térség szellemi néprajzának megismerése és elemzése sokszor azért téved rossz irányba, mert a kutatók csak egy-egy recens anyagra vagy éppen egy-egy korábbi koncepciózus kutatásra támaszkodnak. Több olyan problémával találkoztam, ami a szélesebb ismeretekről vagy a bővebb kontextus hiányáról tanúskodik. Csak néhány apróbb példát említve: a baskír anyagban a víz okozta betegségek megelőzésére mondott ráolvasást egészen másként lehet értelmezni, ha ismerjük a vonatkozó tatár ráolvasásokat, vagy a szintén ráolvasásokban szereplő „Ajsafatima” alakot, ha ismerjük a csuvas korpuszt is. Ugyanígy nagyobb mennyiségű szöveg és korábbi leírás alapján közelebb juthatunk annak, a csuvas szakirodalmat több mint egy évszázad óta foglalkoztató kérdésnek a megválaszolásához, hogy a számtalan isten és szellem mellett volt-e egy teremtő minden más istenség és szellem fölött létező „főisten”.

A magyar őstörténet kutatása számára is fontos a Volga-vidék törökségének minél alaposabb ismerete, hiszen itt terült el az egykori Magna Hungaria, s az itt élő népek mindegyike több szálon kötődik a magyar őstörténethez. A korábbi szakirodalmon és a nagy szövegtörzshöz alapuló kutatás számos eddigi kérdés tisztázását segíti. Csak egyetlen példát említve, Vásáry István azt írja, hogy az egykori volgai bolgároktól többek között azért sem eredeztethető egyértelműen a mai csuvaság, mert a csuvasok „pogányok”, tehát nem muszlimok voltak (Vásáry 2003, 134), ugyanakkor Róna-Tas arról ír, hogy a csuvasok néphite, annak legmeghatározóbb elemei iszlám gyökereket (Róna-Tas 1997, 497). Valójában a csuvas hiedelemrendszer igen összetett eredetű, számos ótörök elem, egy erőteljes iszlám hatás, kvázi-ortodoxia, a szomszédos pogány finnugor népek és az orosz néphit-hagyományok befolyása mind kimutatható.

A projekt futamideje alatt két magyar és egy nemzetközi konferencián tartottam előadást. A feldolgozott anyag nagysága miatt az egy-egy részproblémát tárgyaló cikkek és tanulmányok megírására most, a kutatás lezárulásával lesz inkább lehetőség.

MUTATVÁNY

1. A csuvas hiedelemrészletek fejezetéből

Vupār

I. 'boszorkány' (Zol. 28; Magn. 146); 'a holdat evő gonosz boszorkány' (Zol. 157); 'éjjel járó gonosz szellem' (Mész. 44); *vābār*, Szp. *vəbər* 'boszorkány' («igen vastag rézbottal járkál»); *mana v. pusrə* 'lidércnyomásom volt'; *vābār ujāxa sījet* 'holdfogyatkozás van [szó szerint: a *vupār* a holdat eszi]' (Paas. 200); 'gonosz szellem' (Ašm. V, 268); további alakjai: *vāvār* (Ašm. V, 295); *vāpār* (Ašm. V, 306); *lāpār* (Ašm. VIII, 114); *lopār* (Ašm. VIII, 90). 'gonosz szellem, vámpír, lidérc / lidércnyomás, farkasember' (Egor. 57); 'usal típusú gonosz szellem' (Sal. 473); 'gonosz szellem, mely 1. rémálmod okoz, 2. a hold- és napfogyatkozásért felelős' (ME II, 531–532); 1. mitikus gonosz szellem, vámpír, 2. boszorkány, 3. mesebeli lény' (End. 55–62.); (elavult) 'gonosz szellem, vámpír'; *vupār karčāk* 'baba jaga'; *vupār pusrə* 'a lidérc megnyomta'; *vup-* 'megront, szerencsétlenséget hoz (gonosz szellemekkel kapcsolatban)'; *āna vupkän vupnā* 'megrontotta a gonosz szellem' (ČRS 80; Skvor. 85). **II.** ~ *kurākē* 'bogáncs'¹ (Skvor. 85). **III.** A szó a török nyelvek közül a csuvason kívül számos kipcsak és oguz nyelvben megvan, részint 'falánk', részint 'gonosz szellem, boszorkány, vámpír' jelentéssel (vö. pl. Sev. I, 465; Räs. 363–364, Jeg. 57; Fed. I, 132). Az *op-* ige 'le-, elnyel' jeletéssel már az ótörökben megvolt (Cl. 4; illetve ld. még: DTS 368 – itt 'kanalaz, habzsol, nyel' jelentéssel). Az orosz *upyr'*-t (és változatait, melyek több szláv nyelvben megtalálhatók) több turkológus törökségi eredetűnek tartja (pl. Rad. I, 1782, Dmitriev 1962, 548, Egor.

¹ A bogáncs a baskír néphitben is kötődik a gonosz szellemekhez – ott az ördög fészkeként van rá adatunk (→ baskír *yen*).

57), Vasmer nem fogadja el (Fas. IV, 165). **IV.** ráolvasás: Magn. 146–147; hiedelem-elbeszélés: AšmVv.50. **V.** tat. bask. *ubir*

A *vupār* a csuvas hiedelemrendszerben alapvetően kétféle jelentésű, egyrészt egy éjszakai nyomó démon, másrészt a nap- és holdfogyatkozás okozója. Emellett néhány feljegyzés szerint betegségeket terjeszt, valamint a mesékben a boszorkányt is így nevezik: *vupār karčāk / vupārlā karčāk / vupār karčākē* ('*vupār*-öregasszony, *vupār*-os öregasszony, *vupār* öregasszonya').

Mint éjjeli démon, nyomja áldozatát, ujját az alvó szájára szorítja, aki ettől nem kap levegőt, mozdulni sem tud (Ašm. Vv. 49). Más leírásban, ha az alvó felébred és kiáltani tud, a *vupār* elkergethető (Mész. 45), sőt olyan feljegyzés is van, amely szerint a *vupārt* megpróbálják elfogni (Ašm. V. 50).² A nyomás elkerülésére az, akihez a *vupār* már odaszokott, keresztet tesz a szájába vagy a homlokára, illetve szokás volt, hogy ébredése után a megnyomott ember hamut dobott az utcára: „*Vupār* többé ne gyere, tüzes hamut szórok!” felkiáltással (Mész. 45). A *vupārt* többféle alakban képzeltek el – alapvetően emberként, aki nőknek férfi, férfiaknak nő képében jelenik meg, ugyanakkor át tud változni macskává, kutyává, medvévé vagy akár tárgyakká (Mész. 45; Ašm. Vv. 50; Sal. 473–474; End. 59). A nyomás mellett a rémálmokat is a *vupār*nak tulajdonították (pl. Ašm. V, 270).

A *vupār* emellett az embert és a kisborjút is megronthatja, ilyenkor súlyos betegséget okoz nekik (Mész. 45), Magnickij adatai szerint pedig a nyilallásos fájdalmakkal járó betegséget okozza, ugyanúgy, mint az *iyē* és a *šatān* (Magn. 146).³

A *vupār* kozmikus démonként jelenik meg azokban az elképzelésekben, amelyek a nap- és holdfogyatkozás okozóját látják benne – ez a képzet a szó etimológiáját tekintve (ót. *op-* 'elnyel, lenyel') eredetibbnek tűnik. A *vupār* elkergetésére a csuvasok égő fahasábokat vagy hamut dobtak az ég felé, kiabáltak, megpróbálták elijeszteni (Mész. 45; Ašm. Vv. 50).

2. A tatár hiedelemleányok fejezetből

öy iyäse

I. 'a ház védelmezője' (Mak. 6); 'házi manó' (Bál. 145); 'a ház gazdája' (Nas. 252); 'házi szellem' (Kobl. 419); 'házi szellem' (TRS 183); további alakjai: *yort xudža, izba xudža* 'a ház és az udvar gazdája' (Tul. 218). **II.** *öy* 'ház' (TRS 737.) + *iyä* 'gazda, tulajdonos, birtokos' (TRS 183); valamint: *yort* 'ház, épület, lakhely' (TRS 191); *izba* 'ház'; *xudža* 'gazda, tulajdonos' (TRS 617). **III.** Az *öy* törökségi etimonú szó (részletesen ld. → baskír *öy* címszónál). Az *izba* orosz jövevényszó, az orosz és szláv adatokat vö. Fas. II, 120. Az *iyä* törökségi, a *xudža* perzsa eredetű szó (részletesen ld. az → *abzar iyäse* címszónál). **IV.** hiedelemtörténet (memorat): Bál. 146; Tul. 340/1–4, 341. **V.** csuv. *yěřč*, bask. *öy eyähe*.

Az *öy iyäse* elsősorban a háznak és lakóinak védelmezője, pártfogója. Egy-egy jellemzőjében hasonlít az istálló szelleméhez (→ *abzar iyäse*), más sajátosságai a → *bičura*-val rokonítják, ugyanakkor alapvető különbségek is jól kirajzolódnak.

Minden háznak van szelleme, illetve az adatokból úgy tűnik, hogy nem feltétlenül a házhoz, inkább a családhoz kötődő lény – ha a család új házba költözött, éjszakai szertartás alkalmával igyekeztek az *öy iyäse*-t magukkal vinni (Mak. 7).

Maksimov leírása szerint lehetett nő vagy férfi (Mak. 7), Nasyrov és Koblov öregemberként írnak róla, Bálint egyik adatközlője pedig arról számolt be, hogy a házi szellem az édesanyja képében mutatkozott neki (Bál. 146).⁴ Lakhelyére vonatkozóan is többféle elképzelés élt, leginkább úgy gondolták, hogy a pincében lakik, s innen jár fel éjszakánként a házba, de néhány közlés szerint a tűzhely környékén vagy valamelyik sarokban van a lakhelye (Mak. 7).

² Az erre vonatkozó szöveget Ašm. Vv. 50. számon hozzuk.

³ Az ez elleni ráolvasást Magn. 146–147. számon közöljük.

⁴ A hiedelemszöveget Bál. 146. számon közöljük.

Az *öy iyäse* éjjel aktív, ilyenkor hallani lehet csoszogását, szuszogását, illetve azt, hogy dolgozik, például folytatja a félbehagyott fonást. Többen beszámoltak arról is, hogy, ahogyan az → *abzar iyäse* kedvenc lovainak sörényét, úgy az *öy iyäse* a háziaknak a haját fonja be éjszaka. Az ilyen fonatot ráadásul nem volt szabad kibogozni, mert aki ilyet tett, a házi szellem haragját vonta magára, aki betegséget vagy más szerencsétlenséget bocsátott rá (Kobl. 424). Az *öy iyäse* a bajra is figyelmeztette a háziakat, ha például tűz ütött ki, lábukat rángatva felébresztette az alvó embereket (Kobl. 423).

Az *öy iyäse* ugyanakkor a jövőt is meg tudta jósolni, amit jelek formájában tudatott. Így például, ha éjszaka föl-le járkált és sokat sóhajtozott, tudni lehetett, hogy a ház lakóira valami nehézség vár (Kobl. 419). Nasyrovnál jelek egész sora szerepel – eszerint az *öy iyäse* éjszakai ténykedéseiből következtetni lehetett arra, ha a család meggazdagodás előtt állt – ilyenkor a szellem pénzt vert és „csik, csik” hangot hallatott. Ha font, az valamilyen kézimunkából való meggazdagodásra utalt, ha pedig lapozgatott és hallani lehetett, ahogy tolla serceg, az valamilyen „tudományos” munkára utalt (Nas. 252–253). Koblovnál a liszt megrostálása szerepel a jövő gazdagság előjeleként (Kobl. 423).

Az *öy iyäse*-nek, hogy jóindulatát el ne veszítsék, vagy abban az esetben, ha valamivel megbántották, rendszeresen mutattak be kása, időnként kacsá áldozatot (Bál. 145; Mak 8).⁵ A keresztény tatároknál Maksimov azt is feljegyezte, hogy a ház szellemének kis táskába, amit a tető alá akasztottak fel, rézpénzt is adtak, amit nem volt szabad másra felhasználni. Azok a családok pedig, akik meggazdagodtak, az *öy iyäse*-nek három-négy évenként nagyobb állat-áldozatot is bemutatnak, ahol juhot vagy szarvasmarhát áldoztak neki (Mak. 8–10).

Az *öy iyäse* ugyanakkor megbüntette a háziakat, ha azokkal valamiért elégedetlen volt. Betegséggel állt bosszút például az olyan emberen, aki a pincébe vizelt, aki fonását tovább fonta (Kobl. 423–424), aki veszekedett, dulakodott a házban (Tul. 218). Ilyenkor leginkább rühöt, különféle keléseket és furunkulusokat okozott nekik. A betegségektől megszabadulni és az *öy iyäse*-t kiengesztelni kása áldozattal lehetett (Kobl. 423–424).

Az *öy iyäse* képzet mára jelentősen megváltozott, ma inkább valamilyen állatalakban (leginkább kígyóként vagy madárként) megjelenő vagy láthatatlan, az embert éjszaka nyugtalanító félelmetes lény. Összekapcsolódik a halottak visszatérő lelkének képzetével. Leginkább imádkozással, Korán olvasással próbálnak védekezni ellen (Tul. 218, 339–343).⁶

3. A baskír hiedelemlények fejezetből

albaḡtī

I. 'nőnemű démon' (His. 22); 'lidércálmot okozó hiedelemlény' (Rud. 271; Tor. 21, 83); *harisäs* = *albaḡtī* [szó szerint: szőke hajú] (His. 342); 'nőnemű gonosz szellem, rém' (BRS 23); 'vámpír, állattá, tárggyá változó lény /or. *vurdalak'* (BRS2, 33). III. Számos török nyelvben megvan (Räs. 14; ME II, 496 – a szó etimológiáját ld. a csuvas → *alpas* és *alpastä* címszónál). IV. ráolvasás: Hisam. I, 60; hiedelemtörténet: Hisam. I, 59. V. tat. *albastī*, csuv. *alpas* / *alpastä*.

Az *albaḡtī*nek hosszú, világos színű (szőke vagy rőt), szanaszét álló haja van, emiatt hívják még úgy is, hogy: *harī qīḏ* 'sárga lány', *sarī qīḏ* 'ua.', *harī säš*⁷ 'sárga haj' (Hisam 58; His. 341). Mellei hosszúak, ezeket gyakran átveti a vállán. Veszélyes a szülő nőkre és az újszülöttekre – betegséget hozhat rájuk, éjszakai rémálmot okozhat, kilophatja a májat és a tüdőt, az újszülöttet agyonnyomhatja melleivel (*albaḡtī basiu*).⁸ Felnőtt emberek mellett

⁵ Koblovnál úgy szerepel, hogy ilyen célból időnként alamizsnát adnak a ház szellemének (Kobl.423).

⁶ Egy-egy vonatkozó leírást Tul. 340. és Tul. 341. számon közlünk.

⁷ Ez az elnevezés ugyanakkor ráolvasásokban a víz anyjával (*hiu inähe*) kapcsolatban szerepel (His. 342).

⁸ A csecsemők védelmében mindenféle amulettet tettek a gyermekágy fölé (madárkarmot, madártollat, különféle növények bogyóit, gyökerét, az ágy mellé fémtárgyakat (kést, ollót), illetve arab nyelvű Koránt.

éjszaka álmukban nyomhatja, ilyenkor légszomj lép fel (His. 55), vagy rémálommal gyötri őket (His. 57).

Lossievskij már a 19. század második felében feljegyezte ezt az alakot mint éjszaka az alvót megnyomó, fojtogató lényt, aki esetenként mellét az alvó szájába nyomja. Leír egy olyan esetet is, amikor az *albaŕti* sikerült a nyöszörgő, alvó ember melléről hajánál fogva megragadván elkergetni. Az *albaŕti* hajának egy darabja meg is maradt az őt elkergető kezében, tárgyi bizonyítékul (Lossievskij 1878, 28).⁹

Rudenko gyűjtései szerint az *albaŕti* éjszaka megnyomja az alvókat, illetve lidércálmot okoz, ekkor hosszú melleit beletömi az ember szájába. Az alvó ember nyög, hánykolódik, de sem szabadulni, sem felébredni nem tud (Rud. 271).¹⁰

Az *albaŕti* ugyanakkor keveredett más képzetekkel is (az itt hozott példákat vö.: Hisam. I, 59). Vannak feljegyzések, amelyek alapján a *šüräle* és *yarimtiq* alakjával kontaminálódik – ilyenkor hatalmas, egyszemű, szőrös lényként írják le, mely fákat tép ki gyökerestül, hatalmas köveket dobál, amikkel elzárja az utat. Más elképzelés szerint az *ubirhoz* vagy a *mäskäy*hez hasonlóan emberi vérral táplálkozik, az emberek / csecsemők vérért szívja. Néha vadászokkal vagy egyedülálló emberekkel él együtt, ilyenkor a nőknek férfi, a férfiaknak nő képében jelenik meg (ez a képzet a *bisuraval* rokon), majd ezeket az embereket betegséggel támadja meg (*albaŕti eyäläü* / *oyalau* 'az albaszti beköltözik, odaszokik'. Ilyenkor különféle betegségeket okoz, amelyeket az *albaŕti qüüü* 'az albaszti kiüzése' nevű mágikus eljárással¹¹ lehet gyógyítani (His. 22-23). Állati külsőt és élettelen tárgyak formáját is magára tudja ölteni. Az → *ađbar eyähe* felé mutatnak azok az elképzelések, melyek szerint szereti a lovakat és ezeknek befonja sörényét.

BIBLIOGRÁFIA

- Ahmet'janov, R. G. (1981): *Obščaja leksika duhovnoj kul'tury narodov srednego povol'žja*. Moskva.
- Aleksandr protopópa (1845): *Kratkoe opisanie sueverij čuvaš, sočinennoe v 1828 godu*. Moskva.
- Alekseevskij, S. A. (1868): Slučaj iz praktiki prihodskago svjaščenika u čuvaš. *Izvestija po Kazanskoj Eparhii*. pp. 364–398.
- Alektorov, A. E. (1885): Baškiry. Etnografičeskij očerk. *Orenburgskij listok*. pp. 46–52.
- Alimgulov, A. (1915): Baškirske mifologičeskie skazki. *Vesti Orenburgskogo učebnogo okruga*. 5.
- Aminev, Z. G. (2008): Baškirskij mifologičeskij personaz Šurale. In: *Sem'ja i semejnje tradicii u narodov Baškortostana*. Ufa. pp. 9–14.
- Anderson, V. N. (1906): *Putešestvie pr. tomasa v. 1842. godu ot'' Moskvy do Kazani*. Kazan'.
- Artem'ev, A. I. (2001): Etnografičeskoe obozrenie čuvašej. In: Skvorcov M. I. (szerk.) *Hrestomatija po kul'ture čuvaškogo kraja*. Čeboksary. pp. 52–58. [eredeti megjelenése: *Spisku naselennyh mest po svedenijam 1859 goda. XIV. Kazanskaja gubernija*. Sanktpeterburg. 1866.]

⁹ Hisametdinova közöl egy olyan adatot is, hogy az *albaŕti* korbáccsal üzik ki (Hisam. I, 60).

¹⁰ Röviden utal Rudenko adataira Torma is (Tor. 21).

¹¹ A vonatkozó ráolvasás szövegét Hisam. 60. számon közöljük.

- Ašmarin, N. I. (1928–1950): *Slovar' čuvašskogo jazyka* I-XVII. Kazan' – Čeboksary.
- Ašmarin, N. I. (1902): *Bolgary i čuvaši*. Kazan'.
- Ašmarin, N. I. (1921) Otgoloski zolotoordynskoj stariny v narodnyh verovanijah čuvaš. *Izvestij Severo-Vostočnogo Arheologičeskogo i Ėtnografičeskogo Instituta* II. 1-36.
- Ašmarin, N. I. (1923): *Opyt issledovanija čuvašskogo sintaksisa*. II. Simbirsk.
- Ašmarin, N. I. (1982): Vvedenie v kurs čuvašsoj narodnoj slovesnosti. In: *Čuvašskij fol'klor. Specifika žanrov*. Čeboksary.
- Baranov, H. K. (1984⁶): *Arabsko-russkij slovar'*. Moskva.
- Bálint Gábor, Szentkatolnai (1875): *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok I. Kazáni-tatár szövegek*. Budapest.
- (1877): *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok II. Kazáni-tatár szótár* Budapest.
- Berta Árpád (1988): *Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Neuauflage der Originalsammlung von G. Bálint 1875–1876*. hrsg. von Á. Berta. (Keleti Tanulmányok. 7.) Budapest.
- (1994): Szentkatolnai Bálint Gábor és a keresztény tatárok. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 220. Kolozsvár. pp. 21–26.
- Budagov, L. (1869-1871): *Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narečij*. I-II. S-Peterburg.
- Clauson, s. G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Czeglédi, Catherine (1982): Contributions to the Microtoponymy of the Chuvash Republic. In: Róna-Tas András (szerk.) *Chuvash Studies*. Budapest. pp. 19–43.
- Čagin, G. N. (2004): *Tulvinskie tatary i baškiry*. (red.) Čagin, G. N. Perm.
- Čulkov, M. D. (1782): *Slovar' ruskih sueverij*. Sanktpeterburg.
- Dallos Edina (2000): Adalékok a fehérló monda értelmezéséhez. *Ethnographia* 111. pp. 127-146.
- (2004): Shamanism or monotheism? Religious elements in the Orkhon Inscriptions. *Shaman* 12 / 1. pp. 63-84.
- (2012): Az orosz ikon és a pogány csuvasok. *Vallástudományi Szemle* VIII/3. pp. 30–36.
- (2013): A rossz a pogány csuvasoknál. *Vallástudományi Szemle* IX/3. pp. 51-62.
- Denisov, P. V. (1978): Projavlenija jazyčesko-pravoslavnogo sinkretizma v religioznyh verovanijah čuvašskogo krest'janstva konca XIX – načala XX vv. In: *Problemy religioznogo sinkretizma i razvitija ateizma v čuvašskoj ASSR*. Čeboksary. pp. 120-131.
- Denisova, N. T. (1966): *Tatarsko-russkij slovar'*. (red.) N. T. Denisova. Moskva.
- Dimitriev, V.D. (1986): *Čuvašskie istoričeskie predanija*. Čast' 2. Čeboksary.

- Dimitriev , V. D. (1960): Dva opisanija čuvašej i čuvašskie slovari vtoroj četverti XVIII. veka. *Voprosy arheologii i istorii čuvašii*. vyp. 19.
- Dmitriev, N. K. (1962): *Stroj tjurkskih jazykov*. Moskva.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975): *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden.
- Egorov, V. G. (1964): *Ėtimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka*. Čeboksary.
- Enderov, V. A. (2002): *Problemy klassifikacii demonologičeskikh personažej*. Čeboksary.
- Fasmer, M. (1986–1987): *Ėtimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Moskva. [eredeti kiadása: Max Vasmer: *Russisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg. 1950–1958.]
- Fatihova, F. F. (1984): Nekotorye obrjady baškir, svjazannye s roždeniem rebenka. *Istočniki i istočnikovedenie istorii i kul'tury Baškirii*. Ufa. pp. 65–73.
- (2002): Predstavlenija baškir o mire i čeloveke. In: (red.) Yusupov, R. M *Baškiry. Etnografičeskaja istorija i tradicionnaja kul'tura*. Ufa. pp. 210–218.
- Fedotov, M. R. (1963): Ob arabskih i persidskih zaimstvovanijah v čuvašskom jazyke. *Učenyje zapiski naučno-issledovatel'skogo instituta jazyka, literatury, istorii i ekonomiki pri sovete ministrov Čuvašskoj ASSR*. Čeboksary.
- (1996) *Ėtimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka I-II*. Čeboksary.
- Gaffarov, M. A. (1976): *Persidsko-russkij slovar'*. I–II. Moskva.
- Georgi, J. G. (1776–1777): *Opisanie vseh obitauščih v Rossijskom gosudarstve narodov, ij žitejskij obrjadov, obyknovenij, odežd, žilišč, upražnenij, zaban, veroispovedanij i drugih dostopamjatnostej*. I–III. Sankt-Peterburg.
- (2001): Čuvaši. In: Skvorcov M. I. (szerk.) *Hrestomatija po kul'ture čuvaškogo kraja*. Čeboksary. pp. 173–178. [Georgi teljes munkájának első orosz nyelvű kiadásának adatait ld. Georgi 1776–1777.]
- Gjyl'manov, Galimdžan (1999): *Tatar miqlari*. I–II. Kazan.
- Gombocz Zoltán (1906): Csuvas szójegyzék. *Nyelvtudományi Közlemények XXXVI*. pp. 1–164.
- Hisamitdinova, F. G. (1988): Terminy iranskogo proishoždenija v demonologii baškir. In: *III. Vsesojuznaja konferencija vostokovedov*. Moskva. pp. 43–44.
- (2010): *Mifologičeskij slovar' baškirskogo jazyka*. Moskva.
- (2011–2012): *Slovar' baškirskoj mifologii 1–3*. Ufa.
- Hisametdinova F. G. – Šaripova, Z. J. (1987): Terminy baškirskoj demonologii. *Sovetskaja tjurkologija 1987*: 4. pp. 46–51.
- Hösäyenov, G. R. (1995): *Başqort xaliq ižadü*. (szerk. Hösäyenov, G. R.) Öfö.
- (2009): *Ekspediciya materialdari – 2005: Yaňauil rayoni*. Öfö.

- (2011): *Ekspediciya materialdari – 2009: Böryän rayonı. Öfö.*
- Hösäyenov, G. R., – Yuldıbaev, G. V. (2012): *Fol'klor ekspediciyahi materialdari – 2011: Uçalinskiy rayon. Öfö.*
- Ibn Fadlän (2007): *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról.* Budapest.
- Il'minskij, N. I. (1890): K istorii inorodčeskih perevodki. *Perepiska o čuvašskih izdanijah perevodčeskoj komissii.* Kazan'. pp. 34–78.
- Inan, Abdulkadir (1998): *Makaleler ve Incelemeler.* I. cilt. Istanbul.
- Infant'ev, L. L. (1911): *Zlaja keremet'.* Sanktpeterburg.
- Judahin, K. K. (1985): *Kirgizsko-russkij slovar'.* Frunze.
- Kamenskij, Nikifor (1879): *Sovremennye ostatki jazyčeskih obrjadov is religioznych verovanij u čuvaš.* Kazan'.
- Katanov, N. F. (1899): *Narodnye sposoby lečenija baškir i kreščenyh tatar belebeevskago uezda uřimskoj gubernii.* Kazan'.
- Kirey Märgän (1976): Bašqort halqıñıñ yola fol'klorı buyınsa küđätäüđär. In: *Äđäbiyät, fol'klor, äđäbi mirađ.* II. Öfö. pp. 31–75.
- Koblov, J. D. (1910): Mifologija kazanskih tatar. *Izvestiia obshchestva arkheologii istorii i etnografii* 26: 5. pp. 415–470.
- Lepehin, I. I. (1802): *Prodolženie dnevnyh zapisok putešestvija akademika i mediciny doktora Ivana Lepehina po raznym provincijam Rossijskogo Gosudarstva v 1770 godu.* II. Sanktpeterburg.
- (2001): Dnevnye zapiski putešestvija po raznym provincijam rossijskogo gosudarstva. In: *Hrestomatija po kul'ture čuvaškogo kraja.* szerk. M. I. Skvorcov. Čeboksary. pp. 198–219. [a szemelvények a következő műből vannak: *Prodolženie dnevnyh zapisok putešestvija doktora i Akademii nauk ad"junktka Ivana Lepehina po raznym provincijam Rossijskogo Gosudarstva v 1768 i 1769 godu.* Sanktpeterburg. 1771.]
- Levitskaja, L. S. (1976): *Istoričeskaja morfologija čuvaškogo jazyka.* Moskva.
- Magnickij, V. K. (1880): Iz poezdki v selo Šumatovo, Jadrinskago uezda Kazanskoj gub. *Izvestija obšestva arheologii, istorii i etnografija.* pp. 160–179.
- (1881): *Materialy k ob"jasneniju staroj čuvaškoj very.* Kazan'.
- (1882): Čhuvaškij kraj. Putevye zametki po Koz'modem'janskomu i Jadrinskomu uezdam Kazanskoj gubernii. *Volžsko-Kamskoe slovo* 165.
- (1893): Iz byta čuvaš kazanskoj gubernii, irikhi, kiremeti, braki. *Etnografičeskie obozrenie* 18, 3.
- (1919): Škol'noe obrazovanie i nekotorye čerty religiozno-nravstvennoj žizni čuvaš Jadrinskogo uezda (po arhivnym dokumentam). *Izvestiia obshchestva arkheologii istorii i etnografii* 30:2.

- Maksimov, Semen (1876): *Ostatki jazyčestva v sovremennyh verovanijah kreščennyh tatar kazanskoj gubernii*. Kazan'.
- Malov, J. (1882): O vlijanii na čuvaš. Opyt ob"jasnenija nekatoryh čuvašskih slov. *Izvestij po Kazanskoj eparhii 1882 / 6–7*. pp. 1–28.
- Masanori, Goto (2007): Metamorphosis of Gods: A Historical Study on the Traditional Religion of the Chuvash. *Acta Slavica Iaponica*. 24. pp. 144–165.
- Mašanov, M. (1875): *Zametka o religiozno-pravstvenom sostojanii kreščennyx tatar kazanskoj gubernii mamadyškogo uezda*. Kazan'.
- Mäksutova, N. H. (1967-1987): *Baškort höyläštärenen hüðlege*. I–III. (red.) Mäksutova, N. H. Öfö.
- Medvedkova, T. F. (1958): *Baškirsko-russkij slovar'*. (red.) Medvedkova, T. F. Moskva.
- Mészáros Gyula (1909): *A csuvas ősvallás emlékei. Csuvas népköltési gyűjtemény*. I. Budapest.
- (1912): *Csuvas népköltési gyűjtemény. II. Közmondások, találós-mondások, dalok, mesék*. Budapest.
- Mihajlov, V. I. (1890): *Obrjady i obyčai čuvaš*. St. Petersburg.
- Miller, G. F. *Opisanie živuščix v Kazanskoj gubernii jazyčeskix narodov*. In: *Hrestomatija po kul'ture čuvaškogo kraja*. szerk. M. I. Skvorcov. Čeboksary. pp. 92–128. [eredeti megjelenése: Sankt-Petergurg. 1791.]
- Mirbadaleva, A. S. – Sagitov, M. M. – Harisov, A. I. (1977): *Baškirskij narodnyj epos*. Moskva.
- Miroljubov, V. I. (1889): Iz byta kreščennyh čuvaš. *Izvestija po Kazanskoj Eparhii*. No. 21.
- Mifsem legendäsem çalapsem*. [Mítoszok, legendák, mondák] Šupaškar. 2004.
- Molnár Ádám (1993): *Időjárás-varázslás Belső-Ázsiában*. Budapest. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 21.)
- Munkácsi Bernát (1887–1890): Csuvas nyelvészeti jegyzetek. *Nyelvtudományi Közlemények*. XXI. pp. 1–44.
- Nasyrov, Kajjum (1880): Pover'ja i obrjady kazanskih tatar. *Zapiski imperatorskago russkago geografičeskago obščestva*. Tom 6. Sankt-Peterburg. pp. 239–270.
- Nečaev, L. M. (1880): *Poučenija k prihožanam Svjaščennika Simbirskoj gubernii, i uezda, selo SrednihTimersjan*. Simbirsk.
- Nikol'skij N.V. (1912): Hristianstvo sredi čuvaš srednego povolž'ja v XVI-XVIII vekah. *Istoričeskij očerk*. Kazan'.
- (1899): *Baškiry. Etnografičeskoe i sanitarno-antropologičeskoe issledovanie*. Sanktpeterburg.

- Nikiforov, F. N. (1905): Stjuhinskie čuvaši. *Izvestija obščestva arheologii, istorii i etnografija* 20/6. Kazan'. pp. 325-348.
- Okhotnikov, N. M. (1920): Zapiski čuvašina o svoem vospitanii (1888 god) *Izvestija obščestva arkheologii i etnografii* 31:1.
- Paasonen, H. (1908): Csuvas szójegyzék. *Nyelvtudományi Közlemények XXVII–XXVIII.* melléklete.
- Pilsempe kělěsem.* [Áldások és imák] Šupaškar. 2005.
- Radlov, V. V. (1893–1911): *Opit slovarja tjurkskih narečij.* I–IV. Sanktpeterburg.
- Räsänen, M. (1969): *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen.* Helsinki.
- Rekeev, A. (1896): Iz čuvaških predanij i verovanij. I. Razskazi o sotvorenii mira. III. Čuvaškaja mifologija. *Izvestij po Kazanskoj Eparhii.* za 1896.
- (1898): Raznyja čuvaškaja molenija. *Izvestij po Kazanskoj Eparhii.* za 1898, pp. 1–11.
- Róna-Tas András (1987): Chuvash religion In: M. Eliade (red.) *The Encyclopedia of Religion.* Vol. 3. pp. 494-498.
- Rudenko, S. I. (2006²): *Baškiry. Istoriko-etnografičeskie očerki.* Ufa.
- Salmin, A. K. (2002): *Kolduny i znahari.* Čeboksary.
- (2007): *Sistema religii čuvašej.* Sankt-Peterburg.
- Sboev, V. A. (2004²): *Zametki o čuvašah.* Čeboksary. [első kiadása: 1856.]
- Scherner, Brend (1977): *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen. Versuch einer Chronologie ihrer Lautveränderungen.* Wiesbaden.
- Sirotkin, M. J. (1961): (szerk.) *Čávašla–virāšla slovar'.* Moskva.
- Skvorcov, M. I. (1982): (szerk.) *Čávašla–virāšla slovar'.* Moskva.
- Skvorcov (2001): Primečanija. In: *Hrestomatija po kul'ture čuvaškogo kraja.* (red.) M. I. Skvorcov. Čeboksary. pp. 245-254.
- Smelov, V. (1880): Nečto o čuvaških jazyčeskich verovanijah i obyčajah. *Izvestija po kazanskoj eparhii.* pp. 528–543.
- Sofiskij, I. (1887): O kiremetjah kreščennyh tatar kazanskogo kraja. *Izvestija po Kazanskoj Eparhii.* No. 24. pp. 1–16.
- Sokolov, A (1888): *O proišoždenii cingotnoj epidemii v Menzelinskom uezde 1886–1887.* Ufa.
- Timofeev, G. (2002): *Taxaryal.* Šupaškar.
- Tokarev, S. A. (1988): *Mitológiai Enciklopédia* I-II. (szerk.) Tokarev, S. A. Budapest.
- Torma József (1990): (F. G. Hisametdinova közreműködésével) Mágia és betegség a baskíroknál. *Keletkutatás.* 1990 tavasz. Budapest. pp.70-86.

- (1991): Számmágia a hagyományos baskír gyógyászatban. *Keletkutatás*. 1991 tavasz. pp. 65–70.
  - (1992): A Nagyalföld néprajza és egy kipcsak-török nép hagyományos gyógyászata. In: Novák László (szerk.) *Hiedelmek, szokások az Alföldön* 1-3. Nagykőrös. pp. 341-371.
  - (1997): „... *A tűznek mondom!*” (*A baskír népi orvoslás mágikus elemeinek mai rendszere*). Budapest.
- Torma József – Hisametdonova F. G. (1992): Baskír hiedelmi lények. In: Novák László (szerk.) *Hiedelmek, szokások az Alföldön* 1-3. Nagykőrös. pp. 195-209.
- Vásáry István (2003): *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest.
- (2008): *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Budapest.
- Vasilev, M. (1904): *O kiremetjah u čuvaš i čeremis*. Kazan’.
- Višnevskij V. P. (2001²): O religioznyh pover’ja čuvaš. In: *Hrestomatija po kul’ture čuvaškogo kraja*. szerk. M. I. Skvorcov. Čeboksary. pp. 231-244. [eredeti kiadása: *Kazanskie gubernskie vedomosti* 1846.]
- Vovina, O. P. (2002): Čuvaškaja kiremet’: tradicii i simvoly v osvoenii sakral’nogoprostranstva. *Etnografičeskoe obozrenie* № 4. pp. 39–65.
- Zaripov, N. T. – Jusupov, R. M. (2010): *Baškirkoe narodnoe tvorčestvo. Tom 12. Obrjadovyj fol’klor*. Ufa.
- Zemljanickij, A. (1869): Legendy čuvaš o kiremeti. *Izvestija po Kazanskoj Eparhii*. No. 5.
- Zolotnickij, N. I. (1875): *Kornevoj čuvaško-russkij slovar’*. Kazan’.